

Tussen de regels van het woordenboek

Over keuzes bij het maken van een schoolwoordenboek Nederlands

Welke woorden neem je op in een woordenboek? Hoe stel je vast wat die betekenen? En hoe streng moet een woordenboek zijn? In dit artikel laat Theo de Boer u meekijken in de keuken van de woordenboekenmaker. Hij doet dat vanuit zijn ervaring met het samenstellen van het *Van Dale Pocketwoordenboek Nederlands*.

Theo de Boer

Een woordenboek Nederlands bevat veel zichtbare informatie. In de eerste plaats zijn er de trefwoorden en de betekenisomschrijvingen. Maar je kunt ook informatie vinden over woordsoort, uitspraak, klemtoon, mogelijke afbreekplaatsen en over voorzetselgebruik bij werkwoorden. Verder zijn uitdrukkingen en vaste verbindingen opgenomen, en illustreren voorbeeldzinnen hoe je het opgezochte woord in een zin gebruikt.

Wat niet direct zichtbaar is, zijn de stappen die hebben geleid tot het uiteindelijke resultaat. Het woordenboek is de uitkomst van verschillende, soms ingewikkelde afwegingsprocessen.

Welke woorden?

Het zal duidelijk zijn dat je als redactie moet selecteren. Het aantal mogelijke woorden van een taal is immers

vrijwel oneindig. In de krant staan dagelijks honderden woorden die in geen enkel woordenboek te vinden zijn. Dat hoeft ook helemaal niet, want we begrijpen ook zo wel wat woorden als *bouwfraude* of *terreurverdachte* betekenen.

Bij papieren schoolwoordenboeken is de beperkte ruimte de belangrijkste reden om te willen selecteren – bij media als cd-rom of internet speelt dit in veel mindere mate. In het bekendste woordenboek van het Nederlands, de grote *Van Dale*, staan 240.000 trefwoorden, terwijl er in een pocket niet veel meer dan 30.000 passen.

Stelt u zich eens voor dat u een schoolwoordenboek zou moeten maken. Van de acht woorden hieronder mag u er vier opnemen. Probeer er vier te kiezen en lees dan verder.

Andalusisch • fietsenhok • langdradigheid • prerafaëliet
• expressionisme • hond • mogelijkheid • Spaans

De vier die als trefwoord in het *Van Dale Pocketwoordenboek* staan, zijn *expressionisme*, *hond*, *mogelijkheid* en

Spaans. Wanneer u er hiervan bijvoorbeeld drie ‘goed’ had, wijst dat op een zekere overeenkomst tussen de door u blijkbaar stilzwijgend gehanteerde selectiecriteria en de onze. Welke zouden dat kunnen zijn? Eerst noem ik de niet-opgenomen woorden, daarna bespreek ik de woorden die wel zijn opgenomen.

Waarom niet?

fietsenhok

Iedereen weet wat een fiets is en iedereen weet wat een hok is, en wie het niet mocht weten kan het opzoeken. Een fietsenhok is een hok voor fietsen; de betekenis is zo voorspelbaar als wat. Dergelijke doorzichtige samenstellingen nemen we meestal niet op in een verklarend woordenboek.

langdradigheid

Het achtervoegsel *heid* wordt hier op regelmatige wijze gebruikt. *Langdradigheid* kun je omschrijven als ‘het langdradig-zijn’. Zo heb je ook, om in de sfeer te blijven, *saaiheid*, *lamlendigheid* en *landerigheid*. De betekenis is volstrekt doorzichtig: als je het bijvoeglijk naamwoord kent, weet je ook wat de afleiding met *heid* betekent.

prerafaëliet

Deze ‘schilder van een bepaalde Engelse school rond 1850’ vind ik te specifiek voor de doelgroep; het wordt zo weinig gebruikt (behalve in de tv-serie *Inspector Morse*) dat de kans klein is dat leerlingen het tegenkomen

Andalusisch

Bij eigennamen zijn we erg selectief. Een woordenboek is geen atlas of encyclopedie. In talig opzicht is er met *Andalusisch* ook verder niets aan de hand, het wordt op regelmatige wijze afgeleid van de naam *Andalusïë*.

En waarom wel?

hond

Iedereen weet wel wat een hond is. Er bestaan woordenboeken die zulke woorden weglaten, bijvoorbeeld *Kramers’ Vreemde-woordentolk*. Het voordeel is evident: door weg te laten wat de gebruiker zelf wel begrijpt, hou je ruimte over voor wat hij misschien niet begrijpt.

Toch hebben we ervoor gekozen om *hond* op te nemen. Zo komt *hond* voor in uitdrukkingen die je wél wilt uitleggen: *blaffende honden bijten niet, de gebeten hond zijn*. Verder maakt opname het mogelijk om bijvoorbeeld meervoud en lidwoord op te zoeken. En ten slotte: waar houd het op als je woorden gaat weglaten? Neem je alleen *hond* niet op? Of is *herdershond* ook niet nodig? En *bouvier*? Je begeeft je al snel op een hellend vlak. Als je ervoor kiest de hele woordenschat te behandelen, weet de beginnende woordenboekgebruiker tenminste wat hij kan verwachten.

mogelijkheid

Wat geldt voor *langdradigheid* gaat hier niet op. Behalve ‘het mogelijk-zijn’ heeft dit woord nog een minder voorspelbare betekenis, namelijk ‘kans, gelegenheid’, met een meervoud *mogelijkheden*. Verder is dit woord interessant vanwege een uitdrukking als met *geen mogelijkheid*, die overigens per ongeluk ontbreekt in het woordenboek.

expressionisme

Anders dan *prerafaëliet* kan de leerling dit begrip zomaar tegenkomen in een geschiedenisboek of bij de *ckv*-les. Reden om het op te nemen.

Spaans

In tegenstelling tot *Andalusisch* is dit woord wél interessant: zo heb je de uitdrukking *daar is geen woord Spaans bij*. En het is natuurlijk de naam van een wereldtaal. Maar als je *Spaans* opneemt, dan *Portugees* ook? En *Nepalees*? In zo’n geval formuleren we als redactie een criterium; in dit geval hebben we ervoor gekozen alle Europese landen en de belangrijkste daarbuiten te vermelden, alsook de bijbehorende bijvoeglijke naamwoorden en inwonernamen.

Rol van frequentie

Hoe groot is de kans dat een leerling een woord tegenkomt? Frequentie is niet het enige criterium om een woord op te nemen; het weegt wel mee. We beschikken tegenwoordig over doeltreffende hulpmiddelen om na te gaan hoe vaak een woord wordt gebruikt. Intikken van het woord in de internetzoekmachine Google geeft al een goede indicatie. Op de uitgeverij beschikken we daarnaast over een databank met verschillende jaargangen van de meeste landelijke dagbladen (in Nederland en Vlaanderen). De frequentie van de besproken woorden volgens deze bronnen staan in onderstaande tabel.

	frequentie op Nederlandstalige websites volgens Google	frequentie in landelijke kranten 1998-2003
Andalusisch	392	24
expressionisme	3.450	542
fietsenhok	1.400	61
hond	80.600	16.349
langdradigheid	263	43
mogelijkheid	386.000	34.972
prerafaëliet	4	0
Spaans	82.900	5.191

Op de betrouwbaarheid van dergelijke cijfers is wel iets af te dingen, maar wat onmiddellijk opvalt is dat de woorden die het meest frequent zijn, ook die woorden zijn die in het woordenboek staan.

Samenvattend: we nemen een woord niet op als de betekenis ervan uit de delen af te leiden is, als we het voor de doelgroep niet zinvol achten, als het erg weinig gebruikt wordt of een eigenaam is waarover verder in talig opzicht niets te melden valt en in alle andere gevallen nemen we het wél op.

Wat betekenen woorden?

Over wat een woord precies betekent, blijken mensen – verrassend genoeg – vaak veel minder eensgezind dan je zou verwachten. Wat betekent een woord nu eigenlijk?

Als ik in *de Volkskrant* van 24 oktober 2003 de kop ‘Hiddink berispt tuchtcommissie’ lees, krijg ik het gevoel dat er iets niet klopt. Hiddink is namelijk een voetbaltrainer, en als er in dit verband berispt moet worden is hij niet de berisper, maar de berispde. Dat heeft te maken met de betekenis van het woord *berispen*: vanuit een gezagspositie tegen iemand zeggen dat hij iets verkeerd heeft gedaan. Dat gezagsaspect hoort er nadrukkelijk bij: ik kan mijn baas niet berispen, maar hij mij wel. Toch vermeldt geen enkel Nederlands woordenboek deze betekenisnuance. Het *Pocketwoordenboek* geeft als omschrijving ‘bestraffend toespreken; terechtwijzen’. Werk aan de winkel dus voor de redactie.

Nog een voorbeeld: het woord *allochtoon*. Als we dit woord gebruiken, denken we van elkaar te weten waarover we het hebben. Maar is dat ook zo? Veel woordenboeken, waaronder ook het *Pocketwoordenboek*, beschrijven een allochtoon als ‘iemand die van elders afkomstig is’. Zo’n definitie roept minstens twee vragen op. (1) Is een Belg die in Nederland is komen wonen een allochtoon, of een Drent die in Amsterdam studeert? Volgens deze definitie wel. (2) Is een in Nederland geboren kind van Turkse ouders een allochtoon? Volgens de definitie niet.

Deze uitkomsten gaan in tegen de betekenis die *allochtoon* in de omgangstaal heeft. De definitie ‘iemand die van elders komt’ is niet precies genoeg. Er ontbreken essentiële kenmerken aan. Het bezwaar van de allochtone Belg en Drent zou kunnen worden ondervangen door aan de definitie toe te voegen dat het om iemand uit een ander land, en wel een niet-westers land – maar wat is dat precies? – zou moeten gaan. Een andere oplossing is om onderscheid te maken tussen westerse en niet-westerse allochtonen. Het tweede bezwaar (het kind van Turkse ouders) wordt ondervangen in de definitie van het CBS: ‘Een allochtoon is iemand van wie minstens één ouder geboren is in het buitenland.’ Al valt daar dan weer op af te dingen dat volgens die CBS-definitie niet alleen Máxima als allochtoon geldt, maar ook Beatrix en Willem-Alexander...

Stel dat u zelf een woordenboek maakt en omschrijven moet bedenken van de volgende woorden en begrippen:

bijgeloof • *van middelbare leeftijd* • *landbouw*

Welke betekenselementen zou zo’n definitie dan volgens u moeten bevatten? Wat is voor deze begrippen het kenmerkende?

Ik geef nu eerst bij elk van deze woorden de omschrijving uit het *Van Dale Pocketwoordenboek Nederlands* (3e druk, 2003; verder: *Pocket*), en ter vergelijking ook die uit *Prisma Woordenboek Nederlands* (36e druk, 2002; verder: *Prisma*) en die uit *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* (13e druk, 1999; verder: *VD*). Vervolgens kijken we of deze definities voldoen, of dat er nog meer betekenselementen aan te wijzen zijn die vermeld zouden moeten worden.

bijgeloof

Pocket: geloof aan de bovennatuurlijke kracht van allerlei voorwerpen enz. dat geen deel uitmaakt van een traditioneel geloof

Prisma: niet gemotiveerd geloof in de bovennatuurlijke kracht van iets

VD: 1. niet op een godsdienst stoelend geloof aan bovennatuurlijke werkingen of verschijnselen, m.n. zulke die in het menselijk leven ingrijpen; syn. *superstitie*; [...] 2. (min.) benaming voor een ander godsdienstig geloof dan van spreker of schrijver

Is een katholiek die tot God bidt bijgelovig? Nee. En als hij de voeten van een Mariabeeld kust? Ook dan niet, volgens de gangbare opvatting van dat woord. En een katholiek of iemand anders die niet onder een ladder

door durft te lopen? Die wel. Wat maakt het verschil? Van geen van de genoemde handelingen is immers de werkzaamheid aangetoond?

Kenmerkend aan bijgeloof is dat het, behalve dat het gaat om een geloven aan iets onbewezens, geen onderdeel uitmaakt van de leerstellingen van een traditioneel of bestaand geloof. Twee van de drie woordenboekdefinities vermelden beide betekenisaspecten.

van middelbare leeftijd

Pocket: tussen ± 40 en ± 60 jaar

Prisma: rond 40 jaar

VD: ± 45 -60 jaar

Ook over de inhoud van een zo alledaags begrip kunnen de meningen flink verschillen. Wat in elk geval moet uitkomen, is dat mensen van middelbare leeftijd zich qua levensfase tussen enerzijds de jongeren en anderzijds de ouderen bevinden. Ook moet een definitie een begrenzing mogelijk maken. Dat erover valt te twisten waar die grens ligt, maken de gegeven boekdefinities duidelijk. Een mens is blijkbaar zo middelbaar als hij zich voelt.

landbouw

Pocket: akkerbouw en veeteelt

Prisma: akkerbouw

VD: 1. het bewerken van het land om er veldvruchten van te oogsten, syn. *akkerbouw*, *veldarbeid* 2. (econ.) akkerbouw, veeteelt, weidebouw, tuinbouw, bosbouw, syn. *agricultuur*

Er bestaan in woordenboeken dus maar liefst drie opvattingen over wat landbouw is, en dat is in overeenstemming met de taalwerkelijkheid. De minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij gaat over akkerbouw, veeteelt, tuinbouw en bosbouw. In 'de berichten voor land- en tuinbouw' omvat landbouw blijkbaar niet de tuinbouw, maar wel akkerbouw en veeteelt. En wie in Google intikt 'landbouw en veeteelt' vindt meer dan 4400 treffers, hetgeen bewijst dat ook de opvatting van landbouw als enkel akkerbouw nog springlevend is. Een ideale woor-

denboekomschrijving zou recht moeten doen aan alle drie opvattingen, of minstens vermelden dat er verschil van opvatting mogelijk is over de betekenis ervan.

Tot zover over de betekenis van woorden. Wat een woord betekent, blijkt bij nadere beschouwing vaak nog maar de vraag. Makers van woordenboeken moeten zich die vraag voortdurend blijven stellen.

Hoe streng?

Op het terrein van taal ontstond in de jaren zestig en daarna een klimaat waarin veel, zo niet alles mogelijk was: *axie* met een x, gevoerd door een *komitee* met een k en dubbel ee. Nog niet zo lang terug ontstond in de media een discussie naar aanleiding van een voorspelling van sommige wetenschappers die stelden dat over een jaar of vijftien *hun hebben*, *een grote huis* en *langer als* de norm zullen zijn.

Er zijn ook restauratieve krachten. Veel mensen zijn onzeker geworden over taal, ze willen weten hoe het hoort, ze zijn op zoek naar een norm. De populariteit van het Groot dictee der Nederlandse taal is een treffende illustratie van deze trend.

Als woordenboekredactie sta je steeds voor de keuze: wat keur je goed, wat raad je af, wat reken je fout? In landelijke kranten van 2001-2003 komt 33 maal het woord *indentiteit* (met een extra n) voor. Moet zo'n woord dan ook het woordenboek in? Ik vind van niet. Maar het valt niet te ontkennen dat de taal verandert en er zijn dan ook wel degelijk gevallen waar je als redactie gaat twijfelen. Wat de een nog fout vindt, vindt de ander juist al prima Nederlands.

Hieronder staat een tabel met links tien veelgemaakte fouten dan wel vermeende fouten. Rechts is voor alle duidelijkheid aangegeven hoe het wél zou moeten. Aan u nu de vraag: wat zou een schoolwoordenboek moeten doen bij de onderstaande, al dan niet vermeend foute woorden en uitdrukkingen? Ze gewoon opnemen of ze niet vermelden? Of iets daartussenin? Vormt u zich een mening en leest u daarna verder.

nr.	(vermeende) fout	zou moeten zijn
1	een aantal mensen zijn...	een aantal mensen is ....
2	behartenswaardig	behartigenswaard
3	de bewijslast tegen Z. was flinterdun	het bewijs tegen Z. was flinterdun
4	daar irriteer ik mij aan	daar erger ik mij aan of dat irriteert mij
5	een ovalen tafeltje	een ovaal tafeltje
6	hun hebben	zij hebben ....
7	een grote huis	een groot huis
8	middels	door of door middel van
9	nachecken	nakijken of checken
10	overnieuw	opnieuw

Het *Pocketwoordenboek Nederlands* geeft 1, 2, 8, 9 en 10 als correcte vormen. De andere worden niet gegeven en daarmee impliciet afgekeurd.

Als redactie nemen we hiermee een tussenpositie in. Enerzijds willen we niet voorbijgaan aan het feit dat de taal verandert. Het heeft in onze ogen dan ook geen zin om iets fout te blijven noemen terwijl vrijwel iedereen het al zo zegt en schrijft. Ooit werd het woord *stekker* door taalkundigen beschouwd als een verwerpelijk germanisme – het moest immers volgens het Nederlandse taaleigen *steker* zijn – maar die mening is niet langer houdbaar. Iets dergelijks geldt voor de woorden *behandenswaardig*, *middels*, *nachecken* en *overnieuw*. Wie bij deze woorden nog met een vermanend vingertje zwaait, is in een achterhoedegevecht verwickeld. En al zijn er nog steeds mensen die bij *een aantal kandidaten hebben nog niet gereageerd* het rode potlood trekken, de meervoudige persoonsvorm in zulke zinnen wordt tegenwoordig ook door gezaghebbende bronnen als Renkema's *Schrijfwijzer*, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS) en de website van de Nederlandse Taalunie <www.taalunieversum.nl> als juist erkend naast het enkelvoud.

Het valt niet uit te sluiten dat de taal zich zo blijft ontwikkelen dat bijvoorbeeld ooit de vervoeging *hun hebben* de normale wordt. En dan breekt onvermijdelijk het moment aan dat het woordenboek mee zal moeten. De tijd zal leren of het zover komt.

Tenslotte

Met dit artikel heb ik een kijkje willen bieden in de keuken van de woordenboekenmaker. De vragen die een redactie zich moet stellen, de afwegingen die zij moet maken, de uiteindelijke keuzes waar dat toe leidt, ze zijn misschien niet direct zichtbaar, maar toch draagt het woordenboek er de sporen van.

Wellicht vraagt u zich af wat u hieraan hebt. Welnu, misschien is het gewoon aardig om te weten hoe een alledaags gebruiksvoorwerp als een schoolwoordenboek tot stand komt. En als die kennis er dan ook nog toe zou bijdragen dat u van dat woordenboek een beter gebruik zult weten te maken bij uw werk, dan is het doel van dit artikel helemaal bereikt. ■

plu-meeu [pluu mee] m - a veren stoffer aan steel
plum-pudd-ding m -vri- a pudding met rozijnen, leesteen en ingemaakt fruit; als oos - in elkaar zakken
plun-de-ren *plunlerde*, *h* *gplunlerde* alles weghe-len, slieren; *overv* en -; *iem* bouwkunst-
plun-je vri- kleding
plun-je-zak m -ken zak waarin soldaten hun plunje bergen
plu-ri-farm m veeïvormig
plus 1 m, fm, fm-1 te vermenigvuldigen met: 3 = 6, 2 (welk) positief: + 4; 11 e en m - een 1 plusdient; 2 overschot; *in de - staan* een positief (bank)saldo hebben; *winst* maken; 3 pluspunt: de -ten en *mimen* te *voert*
plus-minus fm ongeses (symbool) x/- - tienda-
taal gouden
plus-pak-ket v -ten door een kabelpluist tegen betaling aangeboden extra zenders
plus-punt e -en punt ten gunste; gunstig aspect
plus-ven pluis; *h* *gpluis* -en *mimen* de *stuur* en *malen* afvegen.

Theo de Boer is co-hoofdredacteur van Van Dale *Pocketwoordenboek Nederlands* en hoofdredacteur van *Koenen Woordenboek Nederlands*. Reageren? E-mail: <theo.de.boer@vandale.nl>. Meer weten? Kijk op <www.vandale.nl>.

levende talen

Het bestuur van Levende Talen nodigt belangstellenden uit om te solliciteren naar de functie van:

Hoofdredacteur voor Levende Talen Magazine

De werkzaamheden zijn heel divers en omvatten alle werkzaamheden om samen met de redactieleden en de vormgever te komen tot de publicatie van het blad (8 x per jaar).

Het bestuur zoekt iemand met ervaring in het onderwijs die affiniteit heeft met talenonderwijs (Nederlands en moderne vreemde talen) en een journalistieke inslag.

Liefst met ervaring in het redigeren en schrijven van teksten die in overleg met de vormgever zelfstandig een blad kan samenstellen.

De hoofdredacteur moet een teamspeler zijn, die de auteurs en redactieleden enthousiasmeert, en een samenwerker.

Bouwen aan een netwerk van auteurs door congressen en studiedagen bij te wonen is een belangrijke activiteit.

Het gaat om een freelance functie zonder dienstverband. De jaarlijkse vergoeding bedraagt ruim 9000 euro per jaar.

Belangstelling? Vraag dan informatie op bij de huidige hoofdredacteur, Christien van Gool, telefoon 0343-572364, e-mail cmmhvangool@wxs.nl. Een uitgebreide taakomschrijving is beschikbaar.

Uw sollicitatie kunt u tot 10 maart 2004 sturen naar Bureau Levende Talen, Postbus 75148, 1070 AC Amsterdam, t.a.v. Rjents Miedema.

De sollicitatiecommissie zal bestaan uit 2 bestuursleden, 2 redactieleden, hoofdredacteur en vormgever.